

Sąvokų apibrėžimai ir pavyzdžiai

Klaipėdos rajono Gargždų „Vaivorykštės“ gimnazijos
lietuvių kalbos mokytoja Nijolė Balčikonytė

Šiose skaidrėse pateikta informacija:

- Eilėraščio analizės planas
- Eilėdarų rūšys
- Fonetinės kalbos ypatybės
- Leksinės fonizavimo priemonės
- Literatūros terminų žodynėlis

Eilėraščio analizės planas

- **Abstraktus turinys**

Tema (apie ką šis eilėraštis?). Pvz., Maironio „Ant Drūkšės ežero“. Eilėraštis parašytas meilės tema. Be pagrindinės, galime įžvelgti ir šalutines – žmonių susvetimėjimo, gamtos grožio, džiaugsmo ir šviesaus ilgesio temas.

Kūrinio problema – žmogaus vienišumas ir su tuo susiję išgyvenimai, sielos katarsis.

Eilėraščio idėja (problemos sprendimas) – lyrinio subjekto jausmų skaidrėjimas, meilės poveikis.

- **Konkretus turinys**

Siužetas. Daugelyje lyrinių eilėraščių siužeto nėra (išskyrus balades, poemas).

Lyrinis subjektas. Pvz., Maironio eilėraštyje „Ant Drūkšės ežero“ lyrinis subjektas yra jaunuolis, pasijutęs svetimas ir vienišas tarp žmonių. Aplinką ir įvykius suvokiame per lyrinio „aš“ išgyvenimus, kurie meilės veikiami iš niūrių virsta džiaugsmingais.

Kompozicija. Meno kūrinio išdėstymas, jų tarpusavio ryšys ir santykis su visuma. Svarbi kūrinio apimtis. Ji gali būti glausta, ištęsta. Eilėraštis gali banguoti, kisti įtampa.

Kompozicijų pavyzdžiai

Anafora – žodžių ar žodžių junginių kartojimas eilučių bei posmų pradžioje. Pvz., S. Nėris, „Iš Beklino paveikslo“:

Vėjas linguoja topolį juodą –

Vėjas pravirkdė plieno vinis.

Epifora – paskutinio sakinio, eilutės, strofos žodžių ar žodžių junginių kartojimas. Pvz., S. Nėris, [Kur gėlynai žydi – ten ir aš..]:

*Kur gėlynai žydi – **ten ir aš.***

*Kur drugeliai žaidžia – **ten ir aš.***

Žiedinė – pirmųjų eilučių ar pirmo posmo pakartojimas kūrinio pabaigoje. Pvz., B. Brazdžionio eilėraštis „Per pasaulį keliauja žmogus“ (posmas nuolat kartojamas):

Baltas baltas, kaip vyšnios viršūnė,

Žydro veido, kaip žydras dangus,

Kaip vėlė, kaip vėlė nemarūnė

Per pasaulį keliauja žmogus.

Spiralinė – kai eilutė arba kelios eilutės nuolat kartojamos kūrinyje. Minties slinktis spiralinė. Būdinga S. gedos eilėraščiui „Mėlynai balta kregždutė“.

Konkrečioji forma – poetinė kalba

„Eilėraštis ne tik jausmas, bet ir protas“, teigia poetas D. Kajokas.

Žodis sintetina eilėraščio prasmę ir vaizdą, ritmą ir rimą. Todėl svarbios fonetinės priemonės:

- a) skambumas (priklauso nuo balsių ir skardžiųjų priebalsių);
- b) dainingumas (priklauso nuo metro). Pvz., M. Martinaičio, S. Nėries, P. Širvio ir kitų poetų eilėraščiai, virtę dainomis;
- c) aliteracija – vienodų ar panašiai skambančių priebalsių kartojimas kalboje. Pvz., S. Nėries „**R**ymo **r**amunėlė **r**udenio **a**rimuos“;
- d) asonansas – balsių, dvibalsių raiškus kartojimas. Pvz., A. Venclovos eilėraštis „Smėly plakas pavargusi marių banga“.

Būtina atkreipti dėmesį į stilistines žodžio ypatybes – vaizdingumą, paprastumą, jausmingumą, iškilmingumą. Lyriniame kūrinyje dažnai esti perkeltinės žodžių reikšmės: metaforos, simboliai... Pvz., V. Mykolaitis-Putinas simboliais išreiškė pagrindinę kūrinio idėją - veržimąsi į šviesą...

Abstrakčioji forma - eilėdara

RITMAS – nuolatinio vieneto kartojimas lygiais tarpais. Ypatingą reikšmę ritmas turi poezijoje. Pvz., H. Nagio eilėraščio „Niekada neparduok savęs...” ritmo pagrindas – kirčiuojami nelyginiai skiemenys, bet dėl dažnos ir pastovios chorėjo schemos pažeidimų galima teigti, kad eilėraštis parašytas silabotonine eilėdara:

VVV – V – V –

VV – V – VVV – V

V – VVV – VVV – V

VVV – V – VVV –

METRAS – dėsningas vienodų ar kitokių kalbos elementų kartojimas kūrinyje. Metro pagrindas – skiemenų derinimas. Dabartinėje poezijoje – kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų išdėstymo tvarka.

RIMAS – eilutės pabaigos sąskambis. Rimas gali būti gaubiamasis, gretutinis, kryžminis.

Abstrakčioji forma - eilėdara

Gaubiamasis. Pvz., F. Kiršos „Rudens nuobodulys“:

1a Brauko, šėlsta dar pikčiau...

2b Šaukia vėtra, kad sugaustų,

3b Miško lapai, kad paraustų,

4a Kad nukristų dar greičiau.

Gretutinis. Pvz., H. Radausko „Gėlės ir vėjas“:

1a Ir nutarė nelaukusi pražyst gėlė gera,

2a Ir plyšo drėgno pumpuro žalia skara,

3b Gėlė baltai pražydo, ir baltą gėlę tą

4b Lingavo vėjas šaukdamas: „Balta, balta, balta !”

Kryžminis. Pvz., J. Tysliavos „Ratai“:

1a Pučia vėjas, vėjas pučia,

2b Pučia iš kalvos,

3a Laime, laime, ar tai tu čia

4b Stovi ant galvos ?

Eilėdarų rūšys

Antikinė eilėdara – metro pagrindą sudaro trumpi ir ilgi skiemenys (dabar beveik nevartojama)

Hegzametras – antikinės eilėdaros rūšis su šešių pėdų eilute, turinčia dvi cenzūras (pauzes). Pvz., K. Donelaičio „Metai“.

Liaudies dainų eilėdara – ritmas glaudžiai siejamas su melodija.

Toninė, arba sintaksinė, intonacijos eilėdara – nėra tikslaus pėdų išsidėstymo, metro pagrindas – panaši eilučių sintaksinė struktūra. Pvz., M. Mažvydo „Katekizmo“ prakalba.

Silabinė eilėdara. Metro pagrindas – vienodas skiemenų skaičius. Pvz., A. Baranausko „Anykščių šilelis“ (11 arba 13 skiemenų skaičius). Vienuolika rimuojasi tik su vienuolika, o trylika - su trylika.

Silabinė-toninė (silabotoninė). Metro pagrindą sudaro dėsningas kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų išsidėstymas eilutėje. Maironis yra šios eilėdaros meistras.

Eilėdarų rūšys

Sinkopis – metro pagrindas neturi griežtos struktūros, bet ir nėra visiškai laisvas.

Tarpinė forma tarp silabotoninės ir verlibro. Pvz., M. Martinaičio poezijai būdinga subtili ritminė jausena, iškelianti ritmą kaip pagrindinę intonacinę kūrinio dominantę. Taisyklinga silabotonika perkertama netikėto sinkopio.

Verlibras – nėra aiškus, vieningo metro. Tai tarpinė forma tarp eiliuotos kalbos ir prozos. Svarbūs yra fonetiniai sąskambiai. Pvz., M. Martinaičio „Kukutis Katedros aikštėje susapnuoja Žuveliškių kaimą“ – atspindi taisyklingumo ir laisvumo konfrontaciją ir dermę.

Laisvosios (baltosios) eilės. Metras yra išlaikomas (kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų pėdos išsidėsčiusios nesimetriškai, todėl kinta eilėraščio grafinis vaizdas. V. Mykolaičio-Putino eilėraštis „Rūpintojėlis“ parašytas baltosiomis eilėmis (nerimuotos), jo vidinis muzikalumas, pagrįstas ir vidiniais garsiniais sąskambiais:

Eilėdarų rūšys

*Priimki gi mane, budrus Rūpintojėli,
Prie lygaus kelio šianakt padūmoti.-
O kad aukštam danguj tos šviesios žvaigždės
Taip spindi, net graudu, Dievuli mano.*

Eilėraštis proza. Siekiant suaktualinti tekstą, kartais visiškai atsisakoma poetinių priemonių. Paprastas tekstas pasidaro mįslingas, įgyja netikėtų reikšmių. Pvz., V. Bložės eilėraščio „Peteliškė“ tekstas yra gryna proza:

Šiapus plento giria, kitapus – šulinys apledėjusiu rentiniu, užpustytos pėdos sniege. Žmogelis iš girios vežasi žabų šlajus. Virš kamino rūksta dūmas, prietemoj verda bulvės.

Rogės sustoja ant plento, prilimpa prie juodo asfalto. Arklelis klumpa ir klumpa, dantimis graibstydamas gruodą. Žmogelis stumia petim, ūksi, net girioj girdėt.

Mašinos sulėtina, apvažiuodamas juos, pakyla į kalną, išnyksta už plento posūkio.

O ji kapstosi vietoje, klumpanti peteliškė.

Poetinė leksika ir poetinė sintaksė padeda geriau suvokti eilėraščio meniškumą.

Fonetinės kalbos ypatybės

Eufonija – sklandus, darnus kūrinio skambėjimas.

Instrumentuotė – kalbos garsų grupavimas ir išdėstymas tekste, siekiant sukelti meninį įspūdį. Tai paryškina garsinę sandara. Gali būti instrumentuota tik viena kita eilutė ar strofa, tačiau dažniausiai sureikšminamas visas garsynas.

Leksinės fonizavimo priemonės

Onomatopėja – tikrovės (gamtos, darbo, technikos) garsų pamėgdžiojimas. Pvz., A. Baranausko „Anykščių šilelis“:

Ėgi antys pry! Pry! Pry! Priskridę į liūną...

Garsiažodžiais *dun dun dun!* nusakomas griaustinio dundėjimas, ša ša – lapų šnarėjimas. Poetinė leksika suteikia kūriniai meniškumo.

Epitetas – daikto, asmens, reiškinių ar veiksmo savybę pažymintis žodis, išreiškiantis kalbančiojo santykį su tuo, apie ką kalbama. Pavyzdžiui, Maironio eilėraštis „Taip niekas tavęs nemylės“:

*Kiek ašarų jam išriedėjo **griaudžių**,*

*Kieksyk kaip žvaigždė **sidabrinė***

*Per **kiauras** naktis nesumerkė akių,*

*Kai uždegei **jauną** krūtinę!*

Tautosakoje mėgstami pastovieji epitetai: „mėnuo tėvelis“, „močiutė sengalvėlė“, „rūta žalioji“, „bernelis dobilėlis“, „mergelė lelijėlė“...

Leksinės fonizavimo priemonės

Vaizdiniai epitetai – pažymi konkrečias ypatybes: „kieta uola“, „žalios pievos“, „šaltas plienas“...

Emociniai epitetai išreiškia subjektyvų kalbančiojo vertinimą, individualų įspūdį: „viesulai padaužos“, „sidabrinės ražienos“, „dainos sidabrinės“...

Deminutyvai – mažybiniai, malonybiniai priesaginiai žodžiai. Pavyzdžiui, lietuvių liaudies daina:

Tėvelis senas,

Brolelis mažas,

Broleliui joti,

Broleliui nejoti ?

Vaizdingieji veiksmažodžiai. Jie priklauso sisteminių sinonimų grupei: „Ore šmaikščiojo kregždutė...“, „Grioveliais jau gurgia vanduo“, „dūzgeno plonas baltas drobes“...

Leksinės fonizavimo priemonės

Palyginimas – dviejų reiškinių sugretinimas norint vaizdingiau nusakyti to, kuris lyginamas, ypatybes: *Tas žiedas blaivus kaip balandžio akis* (Maironis).

*Tie debesėliai – tokie baltučiai,
kaip garbanėlės kūdikio mano* (S. Nėris).

Palyginimo nariai jungiami jungtukais *kaip, lyg, nelyginant, tarytum, it*, arba nusakoma įnagininko linksniu: *Gula prie slenksčio staiga/Baltom avytėm pūga* (J. Degutytė).

Tropai – perkeltinės reikšmės žodžiai. Pagrindiniai tropai yra metafora ir metonimija.

Metafora – tropas, žodžio ar žodžio junginio vartojimas perkeltine reikšme, remiantis tikru ar tariamu daiktų panašumu: *Tik pienė pagriovy iškėlusi saulytę* (J. Degutytė); *Atrieda rytas traukiniais nerimstančiais* (H. Radauskas).

Metonimija – tropas, žodžio vartojimas perkeltine reikšme, remiantis daiktų ryšiu, sąsaja: *Paskui jos tyčia ėmė kristi,/ staiga ant debesio sustojo,/ Ir prisiminę kūdikystę,/ Žali miškai nusišypsojo* (H. Radauskas).

Litotė – ypatingas vaizduojamojo objekto savybių sumažinimas, sumenkinimas, pvz., *šaukšte prigėrė*.

Literatūros terminų žodynėlis

antitezė – stiliaus figūra, priešingų, kontrastingų dalykų gretinimas, išreikštas panašios gramatinės sandaros sintaksinėmis konstrukcijomis.

deminutyvas – mažiškinę ar maloninę reikšmę turintis žodis

ekspresyvus – žodžio, pasakymo, teksto išraiškingumas: emociingumas, vaizdingumas

intensyvus – įtemptas, smarkus, raiškus

epifora – stiliaus figūra, prasminių bei ritminių vienetų kartojimas pabaigoje

epitetas – žodis ar žodžių junginys, ekspresyviai nusakantis daikto ar veiksmo ypatybę

inversija – stiliaus figūra, neįprasta žodžių tvarka sakinyje

ironija – tropas, reikšmės perkėlimas priešingą reikšmę turinčiam žodžiui

Intertekstualumas – tokia tekstų žaismė, kuri vyksta tikrai vieno teksto viduje. Tai sąvoka, kuri nurodo, kaip tekstas „skaityto“ istoriją ir kaip į ją įterpia save

kanonas – visuma meninių metodų arba taisyklių, privalomų kuriam nors meniniam stiliui

Literatūros terminų žodynėlis

kontekstas – žodžio, žodžių junginio ar sakinio vartosenos aplinka, iš kurios galima nustatyti tikslią šių kalbos vienetų reikšmę

literatūros žanrai – tai pasaulio regėjimo, suvokimo ir vaizdavimo būdai, aprėpiantys skirtingas to pasaulio sritis ar skirtingai ją traktuojantys; žanrą formuoja tema, kalbėjimo ar vaizdavimo būdas

lyrika – literatūros rūšis, artimiausia liaudies dainoms bei raudoms, paprastai – eiliuoti kūriniai

lyrinis objektas – tai, kas realiai vaizduojama kūrinyje, pvz.: karas, gamtos vaizdai..

lyrinis subjektas – poeto asmenybės išraiška; kai distancija tarp autoriaus ir lyrinio subjekto visai išnyksta, vartojame sąvoką lyrinis „aš“

metafora – tropas, žodžio ar žodžių junginio vartojimas perkeltine reikšme remiantis tikru ar tariamu daiktų panašumu

metonimija – tropas, žodžio vartojimas perkeltine reikšme remiantis daiktų ryšiu, sąsaja

nutylėjimas – stiliaus figūra, minties pauzė

Literatūros terminų žodynėlis

periodas – stiliaus figūra, ilgas sakiny, ryškios pauzės dalijimas į dvi dalis: viena turi kylančiąją, kita – krintančiąją intonaciją

retorinis klausimas – stiliaus figūra, klausiamojo sakinio formos tvirtinimas arba neigimas

retorinis kreipinys – stiliaus figūra, kreipimasis į čia nesantį asmenį, daiktą, abstrakčią sąvoką

sinonimas – artimos arba tos pačios reikšmės kalbos vienetas

stilius – minčių reiškimo, kalbos vartojimo būdas, to būdo savitumas, tikslinga kalbos vienetų atranka ir organizacija

srovės – tam tikri literatūros kūrinių grupei būdingi literatūrinės raiškos būdai, gyvuojantys kelis dešimtmečius. Pvz.: 19 a. pab. – impresionizmas, natūralizmas

štampas – netekęs ekspresyvumo, nevartotinas pasakymas

tekstas – rašytinis kūrinys ar atkarpa, sudarantis kalbos garsų ar rašmenų seką ir perteikiantis tam tikrą turinį